

סדר הסליחות

הסליחות אינן אלא סוג מיוחד של פיוטים, אותן היצירות של השירה הדתית שנוספו לתפילות היסוד אחרים שמטבען ונוסחן כבר הגיעו לגיבוש. הרצון לתת ביטוי נוסף עשיר יותר לרגשותיו הדתיים של הפרט ושל העדה הוא שהוליד את הפיוטים כתפילות רשות המתלוות לתפילות היסוד ומשובצות בתוכן, ולכן הן מותאמות להן בתוכנן ובנוסחן.

תוכן הפיוטים השונים נקבע על-ידי מקומם בתפילות היסוד ועל-ידי החג או היום בשנה שבשבילו חוברו. נושא הסליחות הוא בקשת סליחה על החטא, ואמנם במקרא הסליחה היא בידי הקב"ה והוא נותנה לאדם המביע חרטה על מעשיו ומבקש כפרה: "כי עמך הסליחה למען תוורא" (תהלים קל, ד), "ואתה אלוה סליחות, חנון ורחום" (נחמיה ט, יז), "לה' אלהינו הרחמים והסליחות" (דניאל ט, ט). התפילה המבקשת סליחה אינה נקראת כך לא במקרא ולא בפיוטים עצמם¹, אלא "תתן, תחינה, שועה, עתירה, תחנון, תפילה", ותולדות המלה "סליחה" הן תולדות תפילה זו². ה' לימד את האדם החוטא לבקש סליחה ממנו והבטיח שהיא תינתן לו "והתודו את עוונם" (ויקרא כו, מ), "ומודה ועוזב ירוחם" (משלי כח, יג). בראשונה נבחרו לבקשות אלה של סליחה ליקוטי פסוקים מתאימים שתוכנם ענייני סליחה וכפרה ומכילים את המלים הגזורות מן השורש "סלח". אוספי פסוקים אלה נקראו "פסוקי דרחמן" עוד בתלמוד³ "מעמד שיש בו ריצוי וסליחה"⁴ ואף "סדרי סליחה"⁵. בין פסוקי סליחה אלה נודעת חשיבות מיוחדת לשלוש-עשרה מידות של רחמים (שמות

1 חוץ ממקום אחד, אשר הוזכר צונץ "והאזנת סליחת": Die synagogale Poesie des Mittelalters, 2. Aufl., S. 77.

2 אלבוגן, יצחק משה: תולדות התפלה והעבודה בישראל, תרפ"ד, ע' 135.

3 ברכות ה' ע"א.

4 סדר ר' עמרם גאון השלם, חלק ב' ס' קכ"ה, ובסרע"ג דפ' ווארשא, תרכ"ה, בעמ' 47.

5 תנא דבי אליהו זוטא כ"ג.

לד, ו'ז), אשר לפי דברי התלמוד לימד הקב"ה את אמירתו למשה: "אמר ר' יוחנן: אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו, מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח ציבור והראה לו למשה סדר תפילה. ואמר לו: כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם" (ראש השנה יז ע"ב). ר' יוחנן דורש את המלה "ויעבר" במובן "עבר לפני התיבה", הקב"ה בעצמו מלמד למשה את סדר אמירת י"ג מידות ומבטיחו שהיא תביא לידי סליחה. לפנינו איפוא תפילת סליחה מנוסחת.

נוסח יותר מפורט אנו מוצאים בסדר אליהו זוטא א': "יענך ה' ביום צרה" — דוד יודע שעתיד בית המקדש להיחרב וקרבות בטלים בעוונותיהם של ישראל והיה מצטער על ישראל ואומר: בשעה שהצרות באות על ישראל, מי מכפר עליהם? אמר לו הקב"ה: דוד, אל תצטער, שכבר גיליתי סדרים ליחה ואמרתי לו, בשעה שהצרות באות על ישראל יעמדו לפני באגודה אחת ויאמרו לפני סדרי סליחה ואני עונה אותם. והיכן גילה אותם? אמר ר' יוחנן: 'ויעבר ה' על פניו ויקרא' — מלמד שירד הקב"ה מערפל שלו כשליח ציבור שמתעטף בטליתו ועובר לפני התיבה וגילה לו סדרים ליחה ואמר לו: אם יהיה תלמיד חכם שיש בידו להוציא את ישראל מיד חובתם אל יזוח דעתו עליו. יסתכל בי שלא היה עמי שותף במעשה בראשית, ירדתי וגיליתי סדרים ליחה למשה, וממנו ילמדו כל באי עולם. וכל מי שיש בידו להוציא את ישראל מידי חובתו אני גותן לו שכר טוב. ובשעה שישראל מתקבצין לפני ועומדים באגודה אחת ואומרים לפני סדרים ליחה אני עונה אותם, שנאמר: 'ה' הושיעה' — המלך יעננו ביום קראנו" (— כלומר אם הם רק יבקשו 'ה' הושיעה' כבר המלך יענה אותם).

אמירת י"ג מידות היא איפוא, לפי שתי המובאות האלה, היסוד והעיקר של "סדרי הסליחה", אף-על-פי שבי"ג המידות אין בעצם וידוי ובקשת סליחה, אלא רק הכרזה על מידותיו של הקב"ה, אבל מיד מוסיפים להן ארבע מלים מתוך תפילתו של משה כששמע את קולו של ה' שהכריז על מידותיו: "וסלחת לעווננו ולחטאתנו ונחלתנו" (פסוק ט).

עם כל המופלא באמרתו של ר' יוחנן ("אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו") — שכאן לפנינו לא תפילה ספונטאנית של משה אלא תפילה מנוסחת על ידי ה' — הרי התפיסה הזאת קרובה לפשוטו של מקרא, כי אכן מוצאים אנו את המידות הללו בחלקן או בשלימותן עוד במקומות רבים במקרא, ומהם:

6 מהד' מאיר איש שלום, ע' 42. 7 תהלים כ, א.
8 את כל הפסוקים שיש בהם חלקי י"ג מידות ליקט זאב יעבץ ב"תולדות ישראל" חלק א', מוצא דבר יז.

- (א) "ה' ארך אפיים ורב חסד נושא עוון ופשע, ונקה לא ינקה פוקד עוון אבות על שלשים ועל רבעים" (במִכְבַּר יד, יח — אחרי חטא המרגלים).
- (ב) "כי חנון ורחום הוא ארך אפיים ורב חסד ונחם על הרעה" (יואל ב, יג — בקביעת סדרי הצום על ידי הנביא).
- (ג) "כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום ארך אפיים ורב חסד ונחם על הרעה" (יונה ד, ב — כאשר הנביא מתריס על מידת הרחמים של ה' כמו שהתאונן איוב על מידת הדין).
- (ד) "נושא עון ועובר על פשע... כי חפץ חסד הוא" (מיכה ז, יח).
- (ה) "ה' ארך אפיים וגדל כח ונקה לא ינקה" (נחום א, ג).
- (ו) "ואתה ה' אל רחום וחנון ארך אפיים ורב חסד ואמת" (תהלים פו, טו).
- (ז) "רחום וחנון ה' ארך אפיים ורב חסד" (תהלים קג, ח).
- (ח) "חנון ורחום ה' ארך אפיים וגדל חסד" (תהלים קמה, ח).
- (ט) "ואתה אלוה סליחות חנון ורחום ארך אפיים ורב חסד" (נחמיה ט, יז).

לפיכך י"ג המידות מהוות את נקודת המרכז שבסדרי הסליחות בכל הזמנים ובמנהגי כל העדות.

עמדה מרכזית זאת במערכת הסליחות, הנובעת מהבטחת ה' למשה שאמירת י"ג מידות תביא לידי סליחת החטאים, מתבטאת בנוסחאות מבוא למידות במנהגי העדות השונות.

כן בקטע "אל מלך יושב על כסא רחמים" המשותף לרוב המנהגים:
 "אל הורית לנו לומר מידות שלוש עשרה
 זכור לנו היום ברית שלוש עשרה
 כהודעת לעניו (=למשה) מקדם" —

או במטבע "אל ארך אפיים" הנמצא במנהג אשכנז ובצורה מקוצרת גם במנהג ספרד:

"אל ארך אפיים אתה... ודרך תשובה הורית...
 בתחנון ובתפילה פניך נקדם כהודעת לעניו מקדם"

או בפתיחה אחרת הנמצאת גם היא בכל המנהגים:
 "אתה הוא שירדת בענן כבודך על הר סיני
 והראית דרכי טובך למשה עבדך
 ואורחות חסדיך גלית לו
 והודעתו כי אתה אל רחום וחנון
 ארך אפיים ורחב־חסד ומרבה להיטיב..."

כדי שאמירת המידות תלווה מיד על ידי בקשה מוסיפים בכל המנהגים את הפסוק "וסלחת לעווננו ולחטאתנו ונחלתנו" הכתוב שם שסמוך וכמנהג אשכנז מוסיפים עוד את פתיחת ברכת הסליחה משמונה-עשרה: "סלח לנו אבינו כי חטאנו, מחל לנו מלכנו כי פשענו".

בכמה "סליחות" אשכנזיות מופיע מוטיב זה בסוף הפיוט בעיבודים שונים כדי להעביר את המתפלל לאמירות י"ג מידות, כגון ב"אדון דין אם ידוקדק" (לערב יום כיפור לפי מנהג אשכנז, פולין וליטה):

"דרכיך הודעת לעניו להורות,

יידעתו שלוש-עשרה סדורות,

הבטחתו שאינן ריקם חזרות"

או הסיום של "אשפוך שיחי לפניך צורי" לרבנו גרשום מאור הגולה (אשכנז לערב ר"ה, הידנהיים מס' מ"ח):

"הודעת שלוש עשרה מידות לנאמנך,

הודעתו שאינן חזרות ריקם מלפניך,

דברך הטוב יאמן נא לבניך".

שני יסודות איפוא לסדר הסליחות הקדום:

(א) אוסף פסוקים מן המקרא אשר עניינם סליחה או נמצאות בהן מלים הגזרות מן השורש "סלח" — ומכאן המונח "סליחה", "סליחות" כקיצור מ"פסוקי" או "סדרי סליחה" (בדומה למונחים "מלכויות זכרונות ושופרות", אשר הוראתם פסוקי מלכות, וזכרון ושופר). כלפי הפסוקים נהגו לעתים בחופש מסויים כדי להתאימם לצרכי האמירה בציבור, כגון הפיכה ממספר יחיד לרבים: "חטאות נעורינו ופשעינו אל תזכור כחסדך זכור לנו אתה למען טובך ה'" (על-פי תהלים כה, ז), "זכרנו ה' ברצון עמך פקדנו בישועתך" (על-פי תהלים נד, ד) ועוד הרבה.

(ב) אחרי מספר פסוקים חזרו מדי פעם כמובאה העיקרית מן המקרא על הפסוקים של י"ג מידות, שאמירתם מבטיחה השגת הסליחה.

לשני היסודות האלה נוספו עוד בתקופת הגאונים: הווידי המתבקש מעצמו כחלק מהותי של תפילות הסליחה ועוד סוגי פיוטים פשוטים הנקראים בלועזית "ליטאניה": תפילה העשויה חוליות חוליות של קריאות-בקשות קצרות והדומות זו לזו, שבסוף כל אחת מהן בא מענה בלתי משתנה מפי הציבור. אופיינית לצורה זו לא רק חזרתו של אותו המענה בסוף כל טור, אלא שמענה זה בא בתכיפות רבה בגלל קוצר הפסוקים הבודדים, עד שהרושם

הכללי הוא של חד-גווניות מופרזת בגלל ניסוחם הדומה של הפסוקים כולם.⁹ "ליטאניות" אלה הן פיוטי הצום העתיקים ביותר, מקורם במערכת תפילת התעניות שבתקופת התנאים — ואולי אף של תקופת הבית השני¹⁰. (דומות "ליטאניות" אלה לסוג פיוט אחר, הושענות לחג הסוכות, אשר צורתן הקצובה, התדגונית ואף סידור החרוזים לפי סדר אלפביתי והחרוז החוזר מעלים את הסברה שהשתמשו בהן אגב תהלוכה — "הקפה". מתקבלת מאוד השערתו של היינמן, שאף פיוטי סליחות קדומים אלה מקורם בתהלוכות הקשורות בהוצאת "התיבה אל רחובה של עיר" ואולי אף בסדר התעניות שהתקיים בבית המקדש).

מבין ליטאניות עתיקות אלה נמצאות בסדר הסליחות האשכנזי: "אל רחום שמך", "עשה למען אמתך", "עננו ה' עננו", "מי שענה לאברהם אבינו בהר המוריה הוא יעננו". פיוט אחרון זה בנוי על חתימות הברכות במשנת תענית ב, ד.

בסדר הסליחות לפי מנהג הספרדים ועדות המזרח נמצאות "ליטאניות" אלה: "רחמנא אדכר לן קיימיה דאברהם רחימא בדיל ויעבר", "אלהינו שבשמים", הדומה בתוכן חרוזיו ל"אבינו מלכנו", ועוד.

אחת ה"ליטאניות" שהיתה פעם חלק מן הסליחות השתחררה ממסגרתן והפכה לתפילה עצמאית שמצאה את מקומה אחרי העמידה — והרי זו "אבינו מלכנו", אשר עליה ייחדנו את הדיבור במקום אחר בקובץ זה (כרך א' עמ' 250).

הרחבת תפילות היסוד על ידי פיוטים מן הסוג החדש — שירה דתית אינדיבידואלית-אמנותית, בנויה לפי משקל וחרוזה, אך מיועדת להשתבץ לתוך מסגרת תפילות היסוד — לא דלגה גם על ה"סליחות" מן הסוג הישן. בין קבוצות הפסוקים שובצו פיוטים. לעתים מוסבים הפסוקים על תוכן הפיוט עד שלפעמים הפיוט נראה כפרפראזה של הפסוקים. בכל אופן יש קשר ענייני בין הפסוקים לפיוטים. במשך הזמן דחק הפיוט את ליקוטי הפסוקים, מספרם צומצם או שהושמטו לגמרי. בכל אופן בתודעתו של המתפלל נעשו הפיוטים עיקר ופסוקי הסליחות טפל, והם נאמרים על פי רוב במהירות ובחופזה בין י"ג מידות ובין הפיוט הבא. בעקבות התפתחות זו הועבר הכינוי "סליחה" מן הפסוקים לפיוט. במנהגים הלא-אשכנזיים נעלמו הפסוקים בין הסליחות על פי רוב לגמרי. רק במנהג איטליה נשמרה עד היום ההפרדה בין פסוקי הסליחות וה"ליטאניות" לבין פיוטי הסליחות המאוחרים.

9 היינמן יוסף: התפלה בתקופת התנאים והאמוראים, תשכ"ד, עמ' 91.

10 היינמן, עמ' 95—97.

רק במקומות בודדים בסדר הסליחות שומר חלק קדום זה של הסליחות — לקט הפסוקים — על מעמדו המכובד והמודגש בתודעת המתפללים והוא מודגש גם על ידי חוגים ובעלי תפילה.

כאלה הם: הלקטים שבפתיחת הסליחות "לך ה' הצדקה" ו"שומע תפילה עדיך כל בשר יבואו" וכו', שחרוזיו המסיימים "הגשמה לך והגוף פעלך" וגם "דרכך אלהינו להאריך אפך לרעים ולטובים והיא תהלתך" מודגשים ע"י החזן. דוגמה אחרת לפסוקי סליחה, ששמרו על מקומם הנכבד המקורי, הם הפסוקים לפני הפזמון "שופט כל הארץ" בסליחות ערב ראש השנה לפי מנהג אשכנז, פולין וליטא: "אל תבוא במשפט עמנו כי לא יצדק לפניך כל חי" (על-פי תהלים קג, ב: "ואל תבוא במשפט את עבדך") הנאמרים בהדגשה מיוחדת פסוק בפסוק על ידי החזן והקהל מתוך פתיחת הארון.

ה"סליחה" הפיוטית דחקה איפוא במשך הזמן בתודעת המתפללים (ואף בצורת הדפסתה בספרים) את החלקים הקדומים והפשוטים של פסוקי הסליחות. תקופת היצירה של "סליחות" אלה — שאינן אלא סוג מיוחד של הפיוט — נמשכה כ-700 שנה מאז המאה התשיעית לספה"נ ועד המאה ה-16, וכל עדות ישראל היו שותפות ליצירה זו.

פיוטים אלה שובצו בין הפסוקים, ואחרי כל סליחה פיוטית באה — כמו קודם בין הפסוקים — אמירת י"ג מידות, אולם אלה נאמרות — בניגוד לליקוטי פסוקים אחרים — בכוונה ובהדגשה מיוחדת בכל העדות. (יצויין כאן אגב שבכל המנהגים הלא-אשכנזיים תקיעת השופר של חודש אלול באה כלווי לאמירת שלוש-עשרה מידות והיא איפוא חלק מן התפילה עצמה, ואילו אצל האשכנזים היא באה כתוספת בסוף התפילה ואינה חלק ממנה.)

מתוך שפע הסליחות נלקטו פיוטים מסויימים בתוך קבצים לשם אמירתם בציבור. רק באשכנז נעשתה חלוקת החומר לפי ימים (ימי הסליחות לפני ר"ה ועשרת ימי התשובה), ויש כאן מנהגים מוחלפים הרבה יותר מאשר מנהגי תפילות היסוד. גולדשמידט¹¹ מונה שלושה-עשר מנהגים שונים במבחר הסליחות בתחום האשכנזי, ואילו הספרדים (חוץ ממנהג טריפולי) לא הכירו מעולם חלוקה לפי ימים אעפ"י שגם לפניהם היה מבחר גדול, והם אומרים בכל יום מר"ח אלול עד ערב יוה"כ את אותן הסליחות. כמובן ישנם פיוטים משותפים למנהגים השונים, ולא רק החלק הגדול שבליקוטי הסליחות האשכנזיים השונים, אלא אף בין האשכנזים לספרדים. לליקוטים האשכנזיים חדרו סליחות בשל ר' שלמה אבן גבירול — ועוד משותפים לכל המנהגים החלקים הקדומים (פתיחות ל"ג מידות, מספר "ליטאניות"), ואף בין הסליחות

11 מבוא לסדר הסליחות כמנהג ליטא, ירושלים תשכ"ה עמ' 7.

הפיוטיות הקדומות יש משותפות. רק סליחה אשכנזית אחת מימי הביניים נתקבלה במנהג ספרד, והיא "אם אפס רובע הקן" — לכן יש היום לתת עדיפות בשעת עיסוק בנייתוח הסליחות לאלה המשותפות למרבית העדות.

מה הם הנושאים העיקריים שבהם דגנת "הסליחות" הפיוטיות? כבר צונן¹² דיבר על "דגם של סליחה". כמובן הנושא העיקרי הוא ביטוי החטא והבעת חרטה ותשובה. כיון שהיום אין בית מקדש ואין קרבן לכפר, נמשכת המחשבה לתיאור הגלות והצרות הקשורות בה. אך תיאור הסבל והשמדות מחויב גם מתוך תחושת החטא, שהרי הוא גרם לצרות.

נושא חשוב אחר הוא אפסות האדם לעומת גדלותו של ה'. בין תכונות ה' מודגשות בעיקר מידות החסד שלו, בריתו עם האבות ועם עמו, שאין דבר נסתר ממנו והכל ידוע לו.

עם כל המשותף בנושאי הסליחות בכל העדות, אפשר לקבוע הבדלים בין המנהגים. הסליחה הספרדית שמרה יותר על הנושא העיקרי והמקורי: מתן ביטוי לאדם החוטא לפני ה', תחושת שפלותו וכמיהתו לסליחה ולכפרה. לעומת זאת משתפות בסליחה האשכנזית יותר ויותר מוראות הגלות, הרדיפות והשמדות, ואף מעשי קידוש השם המרובים.

סוג אחר של סליחות — "העקידה" — אשר נושאה בכל המנהגים הוא תיאור פיוטי של עקידת יצחק, אימצה לעצמה במנהג אשכנז נושא נוסף שזכה לטיפול רב ונוגע ללב: העקידות של קידוש השם בגזירות תתנ"ו ואילך. דוגמאות לאלה הן "העקידות" לפי מנהג אשכנז-מערב אירופה: "אלהים אל דמי לדמי" של דוד בן משולם הקטן (בער: הסליחות לפי מנהג האשכנזים, מ"ט, לערב ר"ה וגם לשחרית של יוה"כ); "את הקול קול יעקב נוהם" (שם, ב', לערב ר"ה וגם לשחרית של יוה"כ).

עוד פרט אחד נטעים לפני שנעבור לניתוחי סליחות נבחרות. כמו כל הפיוטים, נאמרו גם פיוטים אלה על ידי שליח הציבור בקול רם. רבים הם המקומות אשר רק על ידי עובדה זו הם מובנים, ומשמעותם אבדה להם כשהפיוט נאמר בלחש על ידי כל העדה.

למשל: "בוקר אערך לך בעד קהלי" בסליחה "אזעק אל אלהים" ליום ב' של עשרת ימי תשובה לפי מנהג פולין — או הבית האחרון של הפזמון "ישמיעני סלחתי" (במנהג ליטא ליום ה' שלפני ר"ה, במנהג פולין ביום ד' של עשי"ת):

12 בספרו הנ"ל (ע' הערה 1), עמ' 83.

"הצליחי במשלחי ואשיב שולחי דבר,
חיזקת חוק חקת עשר ושלוש כמדובר,
מחזיקם ולא ריקם שולחתי להתגבר...".

שליח הציבור מציג את עצמו כמקיים את הבטחת ה' שקבע את חוק י"ג מידות, אשר אמירתן תביא כפרה — לפי הגמרא בר"ה דף יז שהבאנו לעיל. הוא מחזיק בהן ויודע שאינן חוזרות ריקם כפי שנאמר שם בגמרא, באשר הוא נשלח להתגבר על רוע הגזירה.

* * *

א (סליחה)

אֲנִשִּׁי אֲמוֹנָה אֶבְדוּ / בָּאִים בְּכַח מַעֲשֵׂיהֶם.
גְּבוּרִים לַעֲמֵד בְּפֶרֶץ / דוֹחִים אֶת-הַגְּזֵרוֹת.
הִיז לָנוּ לְחוֹמָה / וְלִמְחֶסֶה בְּיוֹם זַעַם.
זוֹעֲכִים אִף בְּלַחֲשֵׁי / חִימָה עוֹצְרִים בְּשׁוֹעָם.
טָרָם קָרְאוּ עֲנִיתָם / יוֹדְעִים לַעֲתוּרֵי וְלִרְצוֹתָהּ.
כָּאֵב רַחֲמֹת לַמַּעַן / לֹא-הִשְׁבוֹת פְּנֵיהֶם רִיקָם.
מֵרֵב עוֹנֵי אֲבֹדָיִם / נֶאֱסָפוּ מִמֶּנִּי בַחֲטָאֵינוּ.
סַעֲוֵי הַמָּה לַמְּגֻחֹת / עָזְבוּ אוֹתָנוּ לְאַנְחוֹת.
פָּסוּ, גִּדְרֵי גֵדֵר / צִמְתוּ מִשִּׁבֵי חִימָה.
קָמִים בְּפֶרֶץ אֵין / רְאוּיִם לְרְצוֹתָהּ אֶפְסוּ.
שׁוֹטְטֵנוּ בְּאַרְבַּע פְּגוֹת / תְּרוֹפָה לֹא מְצָאנוּ.
שָׁכְנוּ אֵלֵינוּ בְּבִשְׁת פְּנֵינוּ / לְשַׁחֲרָה אֵל בַּעַת צְרוֹתֵינוּ.

סליחה זו היא מן העתיקות ביותר והיא נמצאת כבר בסידור ר' סעדיה גאון. מחברתה אינו ידוע. בתיה מסודרים לפי א"ב אך אינם חרוזים, ובזה היא דומה לכמה פיוטים עתיקים שהפכו לחלק בלתי נפרד של הסידור כמו "אל אדון על כל המעשים". היא נמצאת היום בסדר הסליחות של כל העדות הלא-

1 מכבים, לפי איוב יז, א : נזעכו.

2 להתפלל, לפי בראשית כה, כא : ויעתר.

3 נסעו, בהשמטת הגו"ן הנופלת מן השורש.

4 אפסו, פסקו, לפי תהלים יב, ב.

5 נכרתו, לפי איוב ו, יז : נצמתו.

אשכנזיות ובמנהג מערב אשכנז היא הסליחה הראשונה ליום א' של ימי הסליחות (סליחות בער מס' א). לפי מנהג אשכנז-פולין היא נאמרת בתענית שני קמא. הסליחה נועדה כנראה לראשונה לתענית ציבור (כך צוין גם בכ"י). היא עדות לכך שפיוטים אלה נאמרו בעיקרם ע"י שליח-הציבור והוא מביע כאן את דברי התנצלותו שהוא משמש כשליח ציבור — באשר אנשי אמונה, אשר רק הם ראויים לשמש שליחי ציבור ביום צרה, אינם עוד. דומה שיש כאן זכר לנאמר במשנת תענית פרק ב': "מורידין לפני התיבה זקן ורגיל". שליח ציבור אלה באו בכוח מעשיהם, והם קיימו את אשר אמר הזקן בדברי הכיבושין שלו במשנה א': "אחינו, לא נאמר באנשי ניגוה וירא האלהים את שקם ואת תעניתם, אלא וירא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה".

אבדן הצדיקים שהגנו על העדה בזכותם ובמעשיהם ובתפילתם בעת הצרה הוא המוטיב העיקרי החוזר במליצות השונות, אך בלשון צחה ופשוטה. זכותם היתה כה גדולה שה' נענה להם טרם קראו אליו, דבר שאנו מתפללים עליו גם בתענית ציבור בתפילת עננו: "טרם נקרא אליך עננו כדבר שנאמר (ישעיהו סה, כד) והיה טרם יקראו ואני אענה, עוד הם מדברים ואני אשמע". אך לתחושת העדרם ולקינה עליהם מתווסף עניין חדש: הם נאספו מאתנו בחטאינו — "סעו המה למנוחות, עזבו אותנו לאנחות". יש כאן עיבוד פיוטי של הספרו של בר אבין במס' מועד קטן כה ע"ב: "בכו לאבלים ולא לאבידה, שהיא למנוחה ואנו לאנחה". לשם יצירת מעבר ל"ג המידות הבאות בסוף כל סליחה עם המבוא "אל מלך יושב" — נוסף בכמה כ"י דפוסים עוד בית: "שועתנו תעלה לשמי מרומים / אל מלך יושב על כסא רחמים"

במנהג ספרד הוחלפה — עם קביעת הפיוט לסדר הסליחות לחדש אלול — המלה האחרונה "צרותינו" ב"סליחתנו".

סליחה זו המצטיינת בפשטותה וזכתה לפרפראזה, לעיבוד מליצי יותר בסליחה "אין מי יקרא בצדק / איש טוב נמשל כחדק", ליום א' של ימי הסליחות לפי מנהג פולין וליטא (גולדשמידט מס' ב). מחברה היה שלמה הבללי, שחי ופעל כנראה באיטליה הביזנטינית במאה ה-9. השווה את הבתים:

נְבָר תָּמִים תְּנַבֵּר אָפֶס / נִמְר חֲסִיד וְצַדִּיק נִרְפֵּשׁ /

דֹּר עֲנִי בְעוֹנוֹ נִתְפֵּס / דְּבָרָוּ לְהַגִּיד מִי יִחְפֹּשׂוּ /

וְמָה יַעֲצֹר פֶּחַ רַב וְצָעִיר / וְדָדִי וְפֶלֶל לְקָדִישׁ וְצָעִיר ? /

(ואיזה כח יכול כיום גדול וצעיר עוד לעצור, כדי להתוודות ולהתפלל לה' ?)

המורה יכול לנצל את הקרבה הזאת במוטיבים ולערוך השוואה סגנונית, אף בצורת טבלה, בין שתי הסליחות ולעמוד על ההבדלים — גם בהדגש וגם בחריפות הביטויים, בעיקר כששתי הסליחות שייכות לשני מנהגים, והתלמידים יכירו מתוך נוסח התפילה שלהם רק אחת מהן.

ב (פזמון)

- א. בְּמוֹצָאֵי מַעֲוָה קִדְמַנְיָה תְּחִלָּה הִטְאוּנָה מִמְרוֹם וְיֹשֵׁב תְּהִלָּה לְשִׁמְעֵ אֵל הַרְנָה וְאֵל הַתְּפִלָּה:
- ב. אֵת יִמְקִיעוּ עוֹרְרָה לַעֲשׂוֹת חֵיל בְּצִדְקַת נִצְעָד, וְנִשְׁחַט תְּמִירוֹ אֵיל גַּן נָא מִעוּ בּוֹעֵקֶם בְּעוֹד־לַיִל: לשמיע...
- ג. דְּרִשׁ־נָא דוֹרְשֵׁי בְּדִרְשָׁם פְּנִיָּה הִדְרִשׁ לְמוֹ מִשְׁמֵי מַעֲוָה וְלִשְׁפִיעַת חַנּוּנֶם אֵל תַּעֲלֵם אֲזוּנָה: לשמיע...
- ד. זוֹחֲלִים וְרוֹעֲדִים מִיּוֹם בּוֹאָה חָלִים כְּמַבְפִּירָה מַעֲבֶרֶת מִשְׁאָה טַצְפֵם מַחַה נָא וְרַצֵּ פְלִאָיָה: לשמיע...
- ה. יוֹצֵר אֶתָּה לְכֹל יוֹצֵר נֹצֵר כּוֹנֵנֵת מֵאֵז תִּרְף לְחַלְצֵם מִמִּצָּר לְחַנּוּם חָנּוּם מְאוֹצֵר הַמְנַצֵּר: לשמיע...
- ו. מְרוֹם אִם עֲצַמּוֹ פִּשְׁעֵי קְהֵלָה נָא שִׁנְבֵם מְאוֹצֵר הַמוֹכֵן בְּזוֹבוּלָה עֲדִיָּה לְחוֹן חָנּוּם בָּאִים אֵלֶיךָ: לשמיע...
- ז. פְּנֵה־נָא אֵל הַתְּלָאוֹת וְאֵל הַחֲטָאוֹת צִדְקַת צוֹעֲקֵיךָ מִפְּלִיא פְלָאוֹת קִשְׁב־נָא רַחֲמֶם יְיָ אֱלֹהִים צְבָאוֹת: לשמיע...
- ח. רַצֵּה עֲתִירְתֶם בְּעַמְדָם בְּלֵילוֹת שְׁעֵה־נָא בְּרַצּוֹן כְּקָרְבֵן כְּלִיל וְעוֹלוֹת תִּרְאֵם נְסִיָּה עוֹשֶׂה גְדוּלוֹת: לשמיע...

בחרנו ב"סליחה" זו מפני שהיא מסמלת למתפלל האשכנזי את פתיחת ימי הרחמים והסליחות. היא שייכת לסוג "פזמון", (בשם זה קוראים האשכנזים לפיוט-סליחה אשר יש לו בית או חרוז חוזר, ובסדר סליחות לכל יום יש רק פזמון אחד כזה, הנאמר על ידי שליח הציבור והקהל לסירוגין כל בית ובית לחד. בימים מסויימים, כגון ביום ראשון של הסליחות, בערב ראש השנה ובערב יוה"כ, וכן בתפילת נעילה — נאמרים פזמונים אלה בחגיגות מיוחדת. מרבית תלמידנו יכירו את הפזמון מהשתתפותם בהשכמת יום ראשון של סליחות.

פתיחתו של הפזמון מכניסה אותנו למנהג האשכנזי, שבו ימי הסליחות מתחילים ביום ראשון של השבוע או במוצאי שבת בחצות הלילה.⁷

בית א: במוצאי השבת אנו מתחילים לקדם את פניך ומבקשים שתאזין אל רינתנו = תפילתנו.

בית ב: עורר נא את זרוע ימינך בזכות עקידת יצחק והגן על זרע יעקב המתפלל בעוד לילה.

אם הפזמון פותח במבט ראשון אחורה אל שלוות השבת שזה עכשיו עברה, הרי כל מחשבתנו עכשיו נתונה ליום הדין אשר לפנינו, שהרי לפי מנהג אשכנז פותחים בסליחות רק כמחצית השבוע או כשבוע לפני ראש השנה, ויום הדין הוא כה קרוב:

בית ד: הפייטן משווה את אימת הדין לפחדיה של יולדת בכור, והפחד הוא מחרון אף ה' המתנשא על בריותיו (ע"פ תהלים ז, ז: 'הגשא בעברות צוררי') — וכבר עכשיו צופה הפייטן למצב שלאחרי הסליחה כי אז העדה יודו (או ירוגו) על פלאי ה'.

בית ה: מפנה את מבטנו אל מעבר לתולדות העם: אל מעשה בראשית ויצירת האדם. ועוד לפני זה ולפני מעשה בראשית ברא הקב"ה את התשובה להצילו: 'כוננת מאז תרף (=תרופה) לחלצם ממיצר' — מאימת הדין המעיקה עליהם, וזאת לפי פסחים נד ע"א: 'שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם ואלו הן תורה ו ת ש ו ב ה וכו'.' כך מפנה הפייטן כבר עם פתיחת ימי הסליחות את מבטנו אל התשובה כאל אחד היסודות אשר עליהם נשתת העולם.

מול עצמת החטאים שנערמו עומד האוצר המנוצר והמוכן — חסד החגיגה הניתנת לו לאדם שאין לו זכויות — 'לחננם חנם' ר'לחן חנם' בבית ו). הדגשת החסד של מתן החגיגה ללא כל זכות, מבוססת על האמור בשמות רבה, פרשה מה לפסוק 'חנותי את אשר אחון': "באותה שעה הראה לו הקב"ה (למשה) כל האוצרות של מתן שכר לצדיקים, עד שראה אוצר אחד גדול, אמר לו זה של מי הוא? א"ל מי שיש לו אני נותן לו משלו, ומי שאין לו אני עושה עליו חנם".

הבית האחרון (ח) מחזיר אותנו שוב למציאות — לבית הכנסת ולעדה המתפללת.

7 המנהג להקדים את אמירת הסליחות בשעה ששתיים לפני חצות — אין לו יסוד.

ג (פזמון)

א. יי יי אל רחום וחַן / אַרְךָ אַפִּים וְרַב חֶסֶד וְאַמֶּת
נוצַר חֶסֶד לְאַלְפִים / נושא עוֹן וְשָׁעַ וְחַטָּאָה וְנָקָה.
וְסֻלַּחַת לְעוֹנָיו וְלַחַטָּאתָיו וְנַחֲלָתָיו:

ב. אֲזַכְּרָה אֱלֹהִים וְאֶהְמִיָּה / בְּרֵאוֹתַי כָּל-עִיר עַל-תִּלְּהָ בְּנִיָּה
וְעִיר-הָאֱלֹהִים מִשְׁפֹּלֶת עַד שְׂאוֹל תַּחֲתֶיהָ / וּבְכָל-זֹאת אָנֹכִי לְיָהּ
וְעֵינַי לְיָהּ:

ג. מִדַּת הַרְחָמִים עֲלֵינוּ הַתְּגַלְּגִילִי / וְלִפְנֵי קוֹנֵן תְּחִנָּתְךָ הַפִּילִי
וּבְעֵד עִמְךָ רַחֲמִים שְׂאֵלִי / כִּי כָל-לֵבָב דָּדִי וְכָל-רֹאשׁ לְחִלִּי:

ד. תִּמְכָּתִי יִתְדוֹתַי בְּשֵׁלֶשׁ עֶשְׂרֵה תְבוֹת / וּבְשִׁעְרֵי דְמַעוֹתַי כִּי לֹא נִשְׁלַבּוֹת
לְכֵן שִׁפְכֹתַי שִׁיחַ פָּנָי בּוֹחַן לְבוֹת / בָּטוּחַ אֲנִי בְּאַלְהָהּ וּבְזִכּוֹת שְׁלֹשֶׁת אָבוֹת:

ה. יְהִי רִצּוֹן מִלְּפָנֶיךָ שׁוֹמֵעַ קוֹל בְּכִיֹּת / שֶׁתִּשְׁמַע דְּמַעוֹתַי בְּנֹדֶדְךָ לְהִיֹּת
וְתִצְלַע מִכָּל צוֹרוֹת אֲכַזְּרִיֹת / כִּי לְךָ לְבַד עֵינַי תִּלְדוֹת:

גם פזמון זה בולט למדי בסליחות מנהג אשכנז-פולין, כי הוא נאמר ביום החמישי לעשרת ימי תשובה — שהוא למעשה האחרון שבו מרבנים באמירת הסליחות, כי בערב יום הכיפורים ממעיטים באמירתן. יום זה נקרא משום כך בפי העם "ג מידות". יתר על כן נאמר הפזמון בתפילת נעילה, אשר בה מרבנים בכלל באמירת שלוש עשרה מידות. במנהג אשכנז-מערב תופסת סליחה זו מקום פחות בולט; ביום חמישי של סליחות לפני ראש השנה ובמנחה של יום הכיפורים.

מקורו של הפזמון ביהדות דרום-איטליה הביזנטינית של המאה השמינית והתשיעית. מחברו הוא אמתי, חכם ופייטן שחי ופעל בקהילת אוריה ליד ברנדיניו. החוקרים מחולקים אם היה אמתי אביו או בנו של שפטיה, גם הוא חכם וראש ישיבה באותה העיר, באשר "מגילת אחימעץ" ⁸ המספרת את

8 מהד' ב' קלאר, ירושלים, ספרי תרשיש, תש"ד.

תולדות המשפחה והעדה היהודית בדרום איטליה מכירה שניים הנושאים שם זה. בין כך ובין כך משקפת ה"סליחה" את האוירה רוויית המתיחות והפחד מגזירות דתיות של השלטון הנוצרי הקנאי: 'ותצילנו מכל גזרות אכזריות'... סליחה זו קרובה עוד במאוד לסגנון הפיוט הארצישראלי הקדום והפשוט. עצם העובדה שהפייטן משעין את פיוטו ליי"ג המידות ופותח בהן מראה, שהוא רואה עוד את תפקידו רק במתן מסגרת ולווי למרכז זה. הפייטן מפנה את מבטו בראש יצירתו לעבר ירושלים: "עיר האלהים מושפלת עד שאול תחתיה".

מן המסופר במגילת אחימעץ אנו יודעים שאין כאן מליצה גרידא, אלא היו קשרים הדוקים בין יהדות דרום-איטלקית זו ובין ארץ ישראל בכלל, ובייחוד עם חוגי "אבלי ציון", שלא השלימו עם הגלות ופרשו מעסקי העולם הזה ומחיייתם הדלה היתה על נדבות עולי רגל מחו"ל. על ר' אחימעץ עצמו מסופר "ובכל פעם עלייתו / מאה זהובים הוביל אתו... להיטיב לעוסקים בתורתו ולאבלי גבול תפארתו"⁹. ועל רבי שמואל בן פלטיאל: "הקדיש לדר עליונים / ולהיות לו צדקה... שמן למקדש בכותל מערבי למזבח שבפנים... ולאבלי ההיכל המסכנים, הם העגומים על ציון ואבלים / ועל ירושלים מתאבלים"¹⁰. פתיחה זו המצטיינת בפשטותה לעומת הביטויים החזקים ביותר של זיקת עם ישראל לעיר הנצח, נאמרת דווקא לא ביום האבל והחורבן, אלא בשעה הנשגבה ביותר של היום הקדוש. נזכיר לתלמידינו, שעוד אחרי שיתרוה של ירושלים השלימה הלביש ר' אריה לוין שליט"א את זעקת העם היושב בציון על חורבן העיר העתיקה ומקדשי-המעט בעצרת התפילה בערב ר"ח תמוז תשכ"ז במלים אלה:

"אך עם כל הכאב הצורב —

בכל זאת — אנו ליה ועינינו ליה"

ונזכור שגם כאן אין מליצה בלבד, המדברת בפשטותה בעד עצמה, אלא יש כאן יותר מזה: הרי מלים אלה נאמרו בתוך בית המקדש בשעת השמחה השופעת של שמחת בית השואבה: 'אנו ליה ועינינו ליה' (סוכה פרק ה, משנה ד). רק אם נראה את ההקבלה הזאת לתלמידינו יבינו את כל הגדולה שבמלים 'ובכל זאת'.

אכן מה עמוקה היתה זיקת עמנו לציון ולירושלים, מה עצומים הם הגעגועים אל מקום הקודש והמקדש! משורר זה מתייחד עם ירושלים החריבה והמוש-

9 מגילת אחימעץ, ע' ט"ז.

10 שם, מ"ז.

פלת לפני שהוא שוטח לפני ה' את תחינותיו-בקשותיו. הקשר הוא ברור. הוא היה צריך לשטח את תפילתו לפני ה' בבית המקדש: "ושמעת אל תחנת עבדך ועמך ישראל אשר יתפללו אל המקום הזה ואתה תשמע אל-מקום שבתך אל-השמים ושמעת וסלחת... והתפללו והתחננו אליך בבית הזה. ואתה תשמע השמים וסלחת לחטאת עמך ישראל"¹¹. אך הבית חרב, והוא מתפלל מן המרחק ומן המיצר... "ובכל זאת"!

בקשר עם הבית הבא: "מדת הרחמים עלינו התגלגלי ולפני קונך תחנתך הפילי" — תתעוררנה בוודאי שאלות בכיתה. הרי בחרוזים אלה אנו פונים לא אל ה' במישרין, אלא — על דרך ההאנשה — אל מידת הרחמים באופן אישי. האם מותר לפנות בתפילה זולת לה' לבדו? ההלכה מתנגדת לכך במפורש: "אם באה על אדם צרה לא יצווח לא למיכאל ולא לגבריאל, אלא לי יצווח ואני עונה לו מיד"¹², אך התפיסה העממית שיגקה ממקורות מדרשיים הקלה בעניין זה: "אמרה מידת הדין לפני הקב"ה"¹³, "מידת הדין מעכבת"¹⁴, וגם ספרות תורת הנסתר השפיעה: "בבקשה מכם מידות נושאי הכבוד"¹⁵. בעלי ההלכה התנגדו לביטויים כאלה מתוך דאגה לטובת האמונה. כך התנגד בעל "קרבן נתנאל" לחרוז זה: "חרוז זה לא ישר אצלי, שנראה כמתפלל לאמצעי וזהו יסוד חמישי משלושה עשר עיקרים, שאין ראוי לעבדם". ר' יעקב צבי מקלנבורג הציע בסידורו "עיון תפילה" תיקון הנוסח: "מידת הרחמים עלינו נגלגלה, ולפני קוננו תחינתנו נפילה, ובעד עמנו רחמים נשאלה". (בספר הסליחות לפי מנהג אשכנז פולין וליטא יש עם זאת סליחה לערב ראש השנה: "שלוש עשרה מידות האמורות בחנינה"¹⁶.)

בבית הבא אנו מגיעים לנושא העיקרי, אשר עליו דיברנו בפרוטרוט בדברי המבוא: סגולתן של שלוש עשרה המידות שאינן חוזרות — אך שני אמצעים נוספים לקבלת התפילה מצטרפים ל"ג המידות: דמעות שבתפילה הזכה "שערי דמעות לא ננעלו"¹⁷ וזכות אבות האומה אשר סגולתה לגבי קבלת התפילה נזכרת באותה הפרשה שבה מופיעות לראשונה גם "ג המידות, בפרשת העגל: "כשחטאו ישראל במדבר עמד משה לפני הקב"ה ואמר כמה תפילות ותחנונים לפניו ולא נענה וכשאמר 'זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך'¹⁸ מיד נענה"¹⁹.

11 מלכים א' ח, ל, לג—לד. 12 ירושלמי ברכות פרק ט, ה"א.

13 שבת נה ע"א, סנהדרין צד ע"א.

14 סנהדרין צו ע"ב. 15 היכלות רבתי פרק י"א ב.

16 גולדשמידט סדר סליחות פולין מס' ל"ו, ליטא מס' ל"ח, וראה גם את מאמרו

של גולדשמידט על סליחות זו במחניים ס' עמ' 62—63.

17 ברכות לב ע"א. 18 שמות ל, יג. 19 שבת ל, ע"א.

ד (פזמון)

א. שופט כל־הארץ ואֹתָהּ בְּמִשְׁפַּט יַעֲמִיד
נֹאֲחִיִּים וְחֹסֵד עַל־עַם עֲנֵי תִצְמִיד
וְאֶת־תְּסִלַת הַשָּׁחַר בְּמִקּוֹם עוֹלָה תַעֲמִיד
עוֹלַת הַבֶּקֶר אֲשֶׁר לַעֲוֹלַת הַתָּמִיד :

ב. לֹבֵשׁ צְדָקָה מֵעֵטָה לְךָ־לְבַד הִיתְרוֹן
לְהַעֲבִיר רֵאשׁוֹן רֵאשׁוֹן לְהַכְרִיעַ הַכְּשָׁרוֹן
וְאִם אֵין בְּנֵי מַעֲשִׂים זָכְרָה יִשְׁנֵי חֶבְרוֹן
וְהֵם יַעֲלוּ לְזִכְרוֹן / לְסַנֵּי־יְיָ תָּמִיד : עולת...

ג. מִשָּׁה כָּל־פִּי חֹסֵד לְהַטּוֹת אִישׁ לְתַחֲתֶיהָ
וְיִדְאֵג מִחֲטָאתוֹ לְפָנֵי רַב הַעֲלִילֶיהָ
עֲמֵדָה לְחֹסֵד הַטָּה גְּמֹל־נָא עָלָיו וְחִיָּה
כְּתַב תַּרְחִיִּים וְהָיָה / עַל־מִצְחוֹ תָּמִיד : עולת...

ד. הִיטִיבָה בְּרִצּוֹנָהּ אֶת־צִיּוֹן עִיר קְדוֹשׁ
(בְּנֵי־צִיּוֹן הַיְקָרִים יוֹבִילוּ מְלָכִים שִׁי)
תַּתֵּת יָד וָשֵׁם בְּבֵיתָהּ לְמַקְדָּשׁ
וְעָרִיכַת־נֹר לְבֶן־יִשְׂרָאֵל / לְהַעֲלוֹת נֹר תָּמִיד : עולת...

ה. חֹזְקוּ וְיֵאֱמָר לְבַבְכֶם עֲמֵי בְּאֵל מַעֲזָה
עֲדוּתֵי כִּי־תִגְצְרוּ גַם אֶת־זוֹ לְעַמְתּוֹ
יְכַפֵּר בְּעַד־חֲטָאתֵיכֶם וְיִזְכֹּר רַחֵם בְּרַגְלָהּ
דְּרָשׁ יְיָ וְעֵזָה / בְּקִשׁוֹ סַנֵּי תָּמִיד : עולת...

סליחה זו של ר' משה אבן גבירול נתקבלה בכל העדות. המשורר יעד אותה כנראה לשחרית של יום הכיפורים, ושם היא נאמרת עד היום במנהג ספרד ואיטליה, ואף באשכנז בקהילות האומרות סליחות ביום הכיפורים. באשכנז

נקבעה כפזמון ונאמרת אפוא בית בית על ידי חזן וקהל בהטעמה ובנעימה. באשכנז היא גם הפזמון לערב ראש השנה, שבו מרבים כידוע בסליחות. כפי שכתב דניאל גולדשמידט²⁰ הגיעה אלינו בשתי עריכות. השורות הניתנות כאן בסוגריים נשמרו בנוסח של מחזור רומניא והתימנים ואינן בנוסח אשכנז וספרד. בכל המנהגים הפכה השורה הרביעית של הבית הראשון: "עולת הבקר אשר לעולת התמיד" לחרוז חוזר בכל הבתים, וע"י כך הפכה "פזמון" של מנהג אשכנז.

הבית הראשון — או ליתר דיוק שתי השורות הראשונות — מעמיד אותנו על המתח ועל הניגוד הקוטבי בין שני היסודות של הימים הנוראים, המת-גלמים בשתי הקצוות של הימים הנוראים: ראש השנה ויום כיפורים — משפט וחסד.

ה' הוא אלהי המשפט ושלטונו בעולם מיוסד על צדק ומשפט ולא על שרירות לבו של שליט, ורק משפט זה מעניק לעולם את קיומו — זהו רעיון היסוד של ראש השנה. אך מי מאתנו יעמוד במשפט? ומשום כך אנו מתחננים ביום הרחמים, ביום הכיפורים, על חסד ה' הניתן גם למי שאינו יוצא זכאי במשפטו. חסד זה של יום הסליחה והכפרה ניתן לעם ישראל, בעוד שראש השנה הוא יום הדין האוניברסלי הכל-עולמי — ומשום כך הפייטן פותח:

שופט כל הארץ...

נא חיים וחסד על עם עני תצמיד

(תקשור ותהדק לו את מתנות חסדך כמו צמיד.)

אותו הניגוד בין משפט לחסד חוזר בבית השני:

לובש צדקה (= צדק!) ...

לו לבד המעלה והיכולת (כך בעריכת מחזור רומניא והתימנים) — לסלוח ולהכריע לצד כושרו וזכותו של האדם והוא, בעל הרחמים, מעמיד את זכות האבות לעומת חוסר המעשים הטובים שלנו.

התואר "ישני חברון" הניתן כאן לאבות, יוכה אכשיו אצל תלמידינו למשמעות מיוחדת ומוחשית.

דילגנו לשם השוואת שני הבתים על המוטיב אשר בשורות ג' וד' שבבית הראשון:

"ואת תפלת השחר במקום עולה תעמיד וכו'".

בעיקר בתפילת מוסף של יום הכיפורים, שבה נאמר סדר העבודה, אנו משווים לעינינו את העדר בית המקדש, ותפילתנו הבאה במקום הקרבנות היא

20 סליחות — כמנהג ליטא ע' קי"ב, כמנהג פולין ע' צ"ט.

בחינת "ונשלמה פרים שפתינו"²¹. המשורר מעלה כאן את הרעיון הזה גם לגבי תפילת שחרית (של יום הכיפורים), שבאה במקום קרבן התמיד של שחר.

מעכשיו — בית ג והלאה — שולט מוטיב חסד בפיוט.
פעמיים חוזרת המלה "חסד" בנוסף לשורה השנייה שבבית א':
מטה כלפי חסד להטות...
עמך לחסד הט...
בהטייה כלפי חסד מתבטאת מידת הרחמים של ה' ודווקא ביום הכיפורים.

כך דרשו בית הלל²²: "ורב חסד" — מטה כלפי חסד, וכוונתם היא כנראה, רב = מרבה חסד. ה' אינו איפוא שופט אובייקטיבי, אלא מטה את מאזני הצדק כלפי החסד.

שלושה פירושים מביאה הגמרא לדרשת בית הלל שבה הזכויות גוברות:
(1) ר' אליעזר אומר: כובשו — כובש את כף המאזנים (ומכריע בזה את העוונות — רש"י).

(2) ר' יוסי בר חנינא אמר: נושא (שנאמר 'נושא עון ופשע') כלומר מגביה את כף המאזנים של העוונות.

(3) תנא דבי רבי ישמעאל: מעביר ראשון ראשון וכן היא המידה; ה' שומט את החסא הראשון שעל כף המאזנים כאילו לא נעשה, וכך — אם הזכויות והעוונות הם שקולים — נוטה כף הזכויות כלפי מטה ע"י שמיטת חטא אחד. זהו כנראה הפירוש שהפייטן קיבל, כי הוא הקדים אותו כבר בבית השני בשורה ב לפי נוסח רומניא-תימן:

"להעביר ראשון ראשון להכריע הכשרון" —

כי כך מסכמים דבי רבי ישמעאל: "וכך היא המידה" — זו היא מידת הרחמים. המשורר מתפלל שאותה מידת הרחמים שבה הקב"ה גוהג כלפי הפרט "להטות איש לתחיה", תעמוד גם לעם כולו.

תו החיים ייכתב על מצחו של עם ישראל²³ — ותו זה מעורר את זכרו של ציץ הזהב על מצחו הכהן הגדול אשר עליו נאמר "והיה על מצחו תמיד"²⁴. ולא רק על העם מתפלל המשורר, בבית ד' הוא פוקד את ציון ואת המקדש. שם יתפסו מקום כבוד "מקודשי", הם אלה אשר עליהם תו החיים: "ואל-כל-איש אשר עליו התו אל-תגשו וממקדשי תחלו"²⁵. את המלה 'וממקדשי'

21 הושע יד, ג.

22 ראש השנה יז ע"א.

23 יחזקאל ט, ד: והתוית תו על מצחות הנאנחים והנאבקים על כל התועבות הנעשות בתוכה.

24 שמות כח, לח. 25 יחזקאל ט, ו.

דורש רב יוסף: "אל תקרי 'מקדשי' אלא 'מקודשי' — אלו בני אדם שקיימו את התורה כולה מאלף עד תיו"²⁶. (הדרש נובע כנראה מזה, שבכל הפיסקה בנביא מדובר על בני אדם ולא על הבית).

בתפילה על העם, על ציון ועל המקדש מגיע הפייטן לבסוף למשיח: "עריכת נר לבן-ישי", כפי שמכונה המשיח בתפילת "ובכן תן פחדך".

את הבית האחרון נבין רק אם נזכור שוב, שהסליחה נאמרת בראש וראשונה על ידי החזן הפונה לעתים אל הקהל והוא מכנה את העדה בשם "עמי". אם ישמרו הם את מצוותיו יעשה גם ה' את שלו, "זו לעומת זו". יכפר עליהם ויעורר את רחמיו עליהם — אך אל יהיה יום הכיפורים חוויה חולפת בלבד: "בקשו פניו תמיד"!

ה (סליחה)

זְכוֹר בְּרִית אֲבֹתֶיךָ וְעֲקֵדַת יִצְחָק
וְהֵשֵׁב שָׁבוֹת אֱהֲלֵי יַעֲקֹב וְהוֹשִׁיעֵנִי לְמַעַן שְׁמֶיךָ:

אֲבָדְנִי מֵאֶרֶץ טוֹבָה בְּחַפְזוֹן אֲרִכּוּ הַיָּמִים וְדַבֵּר כָּל-חַזוֹן
בְּיִשְׂרָאֵל תְּדַלּוּ פְרוּזוֹן בְּמִשְׁמַעֲנִי שְׁלַח רְיוֹן:
וְשׁוֹב בְּרַחֲמִים עַל-שְׂאֲרֵית יִשְׂרָאֵל וְהוֹשִׁיעֵנִי לְמַעַן שְׁמֶיךָ:

גִּלְתָּה אַחַר גִּלְתָּה גִּלְתָּה יְהוּדָה כְּלָה
דָּוָה כָּל-הַיּוֹם וְכָלָה דוֹרְשׁ וּמִבְּקֵשׁ אֵין-לָהּ: הַשֵּׁב...

הָעִיר הִקְדָּשׁ וְהַמְּחֻזָּת הִי לְחֶרֶף וּלְבָזוֹת
וְכָל-מַחְמַדֶּיהָ טְבוּעוֹת וּגְנֻזוֹת וְאֵין-שִׂיר רַק הַתּוֹרָה הַזֹּאת: וְשׁוֹב...

גִּזְלָל חָזַק לְמַעַנְךָ פְּדֵנִי רְאֵה כִּי אֲזַלְתָּ יָדְנִי
שׁוֹר כִּי אֲבִדוּ חֲסִידֶיךָ מִפְּנֵיעַ אֵין בְּעַדְנִי: הַשֵּׁב...

בְּרִית אָבוֹת וְאִמּוֹת וְהַשְּׁבֹטִים רַחֲמֶיךָ וְחַסְדֶּיךָ בְּרַבּוֹת עִמָּי
יְהִי זְכוֹר לְמַפְּתִים וְנִמְרָטִים וְעֲלֶיךָ כָּל הַיּוֹם גְּשָׁחֻטִּים: וְשׁוֹב...

לְרֵשׁ דְּמַיִם דּוֹן דִּינָךְ

הֲשֵׁב שְׁבָעֲתַיִם אֶל-חֵיק מְעִינֵי

חַנּוּם וּמְכַרְנֵנוּ וְלֹא-בְכֶסֶף פָּדֵנוּ

זְקוּף בֵּית-מִקְדָּשְׁךָ הַשָּׁמַיִם לְעֵינֵינוּ: וְהִשָּׁב...

זאת היא סליחה אשכנזית טיפוסית לפי נושאה, גם היא במתכונת פזמון. מחברה הוא רבינו גרשום מאור הגולה, מניח היסוד לתרבות יהדות אשכנז, שחי לפני כאלף שנים. הטיפוסי הוא בזה שהנושא העיקרי והמקורי של ה"סליחה" — הווידוי על חטא ובקשת הסליחה עליו — נעלם כאן כליל, וכולט בו ביותר המוטיב העובר כחוט השני בסליחה האשכנזית, תיגוי צרות הגלות ובתקופה מאוחרת יותר גם תיאור העינויים והרדיפות ומעשי קידוש השם.

סליחה זו נאמרת לפי מנהג אשכנז (על כל פלגיו) בערב ראש השנה ועל שמה נקרא ליל ערב ראש השנה בין יהודי אשכנז-פולין בשם "ליל זכור ברית". בתים אחדים מן הפזמון נאמרים גם בנעילת יום הכיפורים. הפזמון היה לכתחילה ארוך הרבה יותר — על כל אותיות א"ב ובסופו החתימה "גרשם בר יהודה חזק" — אך העמדנו כאן רק את הבתים הנאמרים בסליחות של ערב ראש השנה.

לפני שנעיין בפיוט על פרטיו נזכיר, שרבנו גרשם מאור הגולה נפגע באסון איום, המשווה לפיוט זה נימה עוד יותר אישית. בנו נאנס להמיר את דתו בגזירת הגירוש שירדה על יהודי מגנצא בפקודת הקיסר היינריך השני (בשנת 1012) ומת לפני שהספיק לחזור ליהדות. ייתכן שהפיוט הנהו הד לגזירת שמד זו.

הבית הראשון אינו של רבנו גרשם אלא הוא עתיק יותר ושייך ל"פסוקי סליחה" הקדומים. גם פסוקים אחרים הפותחים במלה "זכור" — גם המלוקטים מן המקרא, גם שאינם במקרא — נאמרים במנהג אשכנז בכל יום ז'.

מוטיב הפתיחה הוא זכות האבות: ברית אברהם (הן בין הבתרים והן ברית המילה), עקידת יצחק — ועם ישראל הנקרא על שם יעקב (לפי הפסוק מירמיהו ל, יח: "הנני שב שבות אהלי יעקוב"). אך מיד פותח הפייטן בתיאור הגלות הארוכה, אשר כל הנבזאות הקדרות התקיימו בה — אין בטחון למקומות היישוב של היהודים והם מדולדלים במובן חומרי. אין מנוח לעם ישראל, מגורשים הם ממקום למקום, והמקור הוא חורבן בית המקדש, אשר בעיקבותיו אבד לנו הכל.

כאן מתרומם גדול התורה וההלכה שבזמנו לשיא ומדגיש:
 "ואין לנו שיור רק התורה הזאת".

נביא כאן שני בתים שאינם כלולים בנוסח הנאמר בבית הכנסת, אך הם מאירים על האוירה האיומה ששררה באשכנז עוד לפני גזירות מסעי הצלב.

טַס כְּנָשָׁר מִבְּקֶשׁ וּפְשָׁם טַבַּח בַּחוּרֵיהֶם בְּבֵית מִקְדָּשָׁם
יִסְפַּת לִיִּסְרָם וּלְעַנְשָׁם יִלְדִים עַל אִם לְרִשָּׁשָׁם.

כאן רומז הפייטן על הטבח הרוחני, על השמד של בחורי ישראל בכנסיות הנוצרים.

וכך על שעבוד המלכויות — גולה אחר גולה :

כְּפִשְׁנוּ לְעַבְדִים וְנִתְיַנְעֵנוּ כְּנִסְנוּ מִן הָאָרֶץ וְהִדְבַּ פְּנֵעֵנוּ
לְחֵץ נִמְרַ עַד כִּי יִנְעֵנוּ לִבֵּט גֹּבֵר וְלֹא הִרְגֵעֵנוּ —

מבבל (הארי) ברחנו אל הדוב (מדי ופרס), ומשם אל הנמר (יון), וליבט (עינה) אותנו החזיר הנובר באשפה — גלות רומי היא —

מְשַׁכָּה וְאָרְכָה מַלְכוּת רַב־יַעֲיָהּ.

כל דימויי הממלכות לקח הפייטן מספר דניאל ז, ג—ז.

ועכשיו ממשיך הפזמון בנוסח אשר לפנינו ומתאר את אולת היד ואת אבדן החסידים (ראה סליחה א במבחר הזה).

ובבית שלפני האחרון מופיע קידוש השם :

יְהִי זְכוֹר לְמַכִּים וְנִמְרָטִים וְעֲלִיָּהּ כָּל הַיּוֹם וְשַׁחֲטִים.

משפט לגויים, גאולה והקמת בית המקדש — אלה הן שלוש הבקשות שבהן הסליחה חותמת.

ביטוי עוד יותר ברור ומוזעזע בפשטותו לגולת אשכנז בשחר תולדותיה ולעינויי יהדות זו ניתן בפרוטרוט ובשפע תמונות. הפייטנים השתמשו לתיאוריהם־תחנוניהם בעיקר בסוג הסליחה הנקרא "עקידה", אשר נושאה היה מעיקרו עקידת יצחק, אך פייטני אשכנז יצקו לתוכו את העקידות המרובות של זמנם. כפי שכבר הזכרנו :

קָדָם וְשִׁעֲנֵנוּ וְתַעֲמֵד עֲקֵדַת הַר הַמּוֹר...
נְחוּסְפוּ אֱלֹה וְכֹאֲלָה עַד בְּלִתִּי לְאמֹר...²⁸

28 סיום העקידה לערב ראש השנה "אלהים אל דמי לדמי" (בער מס' מ"ט).

ו (פתיחה קדומה)

יְיָ אֱלֹהֵי הַצְּבָאוֹת יוֹשֵׁב הַכְּרוּבִים
 בְּסִיטָה שׁוֹבֵב בְּנִים שׁוֹכְבִים
 גָּשׁוּ נָא אֵלַי בְּדַבְרִים עֲרִבִים
 דְּרַשׁוּנֵי וַחֲיוּ יָמִים רַבִּים:

ז (פתיחה של רש"י)

יְיָ אֱלֹהֵי הַצְּבָאוֹת נוֹרָא בְּעֲלִיּוֹתָם
 אֲמַרְתָּ שׁוֹבֵב בְּנִים סֹרְבִים
 בּוֹאֵא עָדֵי בְּתוֹדָה וּבְרַנִּים
 בְּקִשׁוֹ פָּנָי בְּכִי וּבְתַחֲנוּנִים:

הלא דבַרְיָה לְעוֹלָם נִצָּבִים

גַּם כִּי גִסְתְּמָה תְּפִלַּת הַגִּזְוִים
 גְּלִי שְׁבִים פְּתוּחִים כְּנִגִּים
 דְּבַרְיָה נִצָּב לְעוֹלָמֵי עֲדָנִים
 דְּרַכֵּי טוֹבָה נִצָּח לֹא שׁוֹנִים:

וּכְם אָנּוּ נִשְׁעָנִים וְנִקְרָבִים

הִנְנּוּ אֲתָאנוּ-לָךְ כְּדָלִים וְאֲבִיּוֹנִים
 הִצְדָּקָה לָךְ וְלֹעַז הָעוֹזוֹתִים
 וְעֲדִיף שָׂבַע בְּבִשְׁתַּת הַפְּנִים
 וְעַל דְּלַת־חַיָּה הוֹגִים כְּיוֹנִים:

זְכַרְנוּ לְחַיִּים טוֹבִים

זְכַרְנוּ וּפְקַדְנוּ לְחַיִּים מִתְקַנִּים
 זָכָה כְּתַמֵּינוּ צַחִים מִלְּבָנִים
 חֲסֵאת נְעוּרֵינוּ יִמְחוּ כְּעַנְיִים
 חֲדַשׁ יַמֵּנוּ כְּיָמִים קְדָמוֹתִים:

חַנּוּ כַּחֲסֵדִיף הַמְרַבִּים:

טְמָאָה הַעֲבַר וְהִתֵּם הַיְדוּוֹתִים
 טַהֲרָה תִזְרַק מִים נְאֻמֵּינוּ
 יִדְעֵנוּ רְשָׁעֵנוּ סֹרְבִים וְסִלּוּוֹתִים
 יִקְשׁוּת עֲרַפְנוּ חֶסֶן הוּא כְּאֵלּוֹתִים:

טוֹב אֶתָּה לְרָעִים וְלַטּוֹבִים

כָּרַם גִּטְעֵנוּ סָגְסוּג נִצָּנִים
 כֶּסֶף פָּנָיו חֲרָלִים וְקַמְשׁוֹנִים
 לְמוֹדֵי הָרַע צְמוּדֵי חֲמָנִים
 לּוֹקְחֵי שַׁחַד רוֹדְפֵי שְׁלֵמוֹנִים:

מהר קלקלנו חפת חתונים
 מאז הסננו לאחור ולא לפנים
 נעו זבחי הכרים המשנים
 גיחוחי ריח קטרת סממנים:

שר-חמשים יועץ ונשוא פנים
 סמן ומשוח לזים ואהרנים
 עמידתנו ראה דלים וריקנים
 עצבי רוח מרורים כלענים:

פקדונה בצר לחש צקונים
 פחד דינה דואנים ומתאוננים
 צמח צדקה הצמח לנאמנים
 צנה להעביר עונות ראשונים:

קול הקורא ישבית מדינים
 קטנור יהס וישתק נרונים
 רוח נכאה דכאות-לב ושברונים
 רצון יעלו כחלבי קרפנים:

שבועת אבות קים לבנים
 שרעת קוראיה תשמע ממעונים
 תכין לבם ליראתה מוכנים
 תקשיב אזנה שית חננים:

שוב להעלות עמה משאונים
 מהר יקדמוני רחמיה קדמונים
 בריכם יצאו חנניה בנים
 קווים חסדיה ועל רחמיה שעתים:

ימינה ששטם לקבל שבים
 כי לא תחפץ במיתת חיבים

לכן אנו משכימים ומעריבים:
 מלה מהלל במחנות כרובים
 נקנו מחטא ומחייבים
 סלח נא כי פשענו רבים

ענו למען צורים החצובים:
 פתחי תשובה לבל יהו נשלבים
 צעקותינו לפניך יהו מקורבים
 קרבנו אליה חוצב להבים

רצנו כעולות פרים וכשבים:
 תשבנו אליה נערים ושבים
 תמוכים בטוחים על רחמיה הרבים:

העמדנו זו מול זו שתי "פתיחות". ה"פתיחה" היא פיוט הסליחה הנאמרת לפני האמירה הראשונה של י"ג מידות במערכת הסליחות במנהג אשכנז. הקדמות כאלה ישנן בשכבות העתיקות ביותר, כגון "אל ארך אפים אתה", "כי על רחמך הרבים אנו בטוחים", אך הפייטנים פיתחו את הסוג הזה ביותר, וכך ישנן בסדר הסליחות מנהג אשכנז "פתיחות" מיוחדות ליום א' של סליחות, לערב ראש השנה ולכל אחד מימי התשובה. הפתיחה הראשונה שלפנינו, "ה' אלהי הצבאות יושב הכרובים" היא קדומה ומחברה אינו ידוע. היא נאמרת היום על ידי הספרדים ונמצאת כפתיחה לסליחות ערב ראש השנה (ולליל יום הכיפורים לפי המנהג האשכנזי המערבי); מחברה של השנייה הוא רש"י; היא נאמרת במנהג אשכנז המערבי בפתיחה לסליחות של ערב יום הכיפורים²⁹, ובמנהג אשכנז-פולין, שבו ממעטים בסליחות בערב יום הכיפורים, הועתקה לערב ראש השנה.

ממבט ראשון נראה, שרש"י הושפע בחיבור פתיחתו מן הסליחה הקדומה יותר. יהיה זה מעניין בכיתה מורכבת מתלמידים שחלקם רגיל בפתיחה הראשונה וחלקם בשנייה לערוך השוואה בין שני פיוטים אלה. לכן ניתנו כאן קווי הדרכה להשוואה מעין זו. הפתיחה הראשונה בנויה לפי א"ב פשוט, ואילו פתיחתו של רש"י לפי א"ב כפול, והיא מכילה שני בתים נוספים שבהם רמז המחבר לשמו: שוב להעלות ... מהר ... כריבם יצאו חנוניך ... קווים ... (שלמה בר יצחק).

מתוך העמדת שני הפיוטים זה מול זה — לא מתוך דבקות לסדר אותיות הא"ב, אלא לפי סדר הרעיונות במידת האפשר — נראה שהדמיון בולט בפתיחת הפיוט ובסופו: אתה ה' בעצמך קראת לנו לשוב בתשובה אליך. אך כבר כאן נראה, שעם התפתחות המליצות של הפיוט האשכנזי, בחר רש"י בביטויים חריפים מן המצויים בפיוט הקדום הנוגע ללב בפשטותו.

בנים שובבים בנים סרבנים
גשו אלי בדברים ערבים בואו עדי בתודה וברננים, בקשו
פני בבכי ובתחנונים

המתפלל מביע בטחון בהצלחת תפילתו:

דברך ניצב לעולמי עדנים
דרכי טובך נצח לא שונים.

הדבר הניצב לעולמים הוא הבטחת הקב"ה, שהזכרנו בדברי המבוא שלנו: "כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה (= י"ג מידות) ואני מוחל

²⁹ לפי א"מ הברמן, פיוטי רש"י, חוברת לשם יום זה.

להם עונותיהם" ... "ברית כרותה לי"ג מידות שאינן חוזרות ריקם" (ר"ה יו ע"א). השורה בפיוט של רש"י "דרכי טובך נצח לא שונים" מזכירה את הביטוי בפתיחה העתיקה "כי על רחמיך הרבים אנו בטוחים": "והראית דרכי טובך למשה עבדך" —

ורש"י עוד מעמיק את הרעיון: גם אם שערי התפילה ננעלו — שערי תשובה נשארים פתוחים:

גלי (= שערי) ³⁰ שבים פתוחים כוונים (ומכוונים) ³¹. הרעיון שרש"י מבטא אותו פה, שכוח התשובה עולה על כוח התפילה, הוא פרפרזה של מאמר חז"ל "אף-על-פי ששערי תפילה ננעלו שערי דמעה לא ננעלו" (ברכות לב ע"ב), וכבר ראינו רעיון זה בבית ד' של הפיוט מס' ג לעיל.

גם להבא נשים לב לכך שביטויי של רש"י עזים וחרिפים יותר מאלה של הפיוט הקדום ממנו: במקום הבית "זכרנו לחיים טובים (כלשון התפילה) בא כאן: "זכרנו ופקדנו לחיים מתוקנים" — ומיד עובר הפייטן לדבר על החטא:

"זכה כתמגו צחים מלובנים

חטאות נעורינו ימחו כעננים...

ידענו רשענו סרבים וסלונים (לפי יחזקאל ב, ו)

יקשות ערפנו חסן הוא כאלונים" —

השחתנו את כרמנו על ידי עשבים רעים וקוצים, הפרנו ברית סיני — "חופת חתונים" — זהו מתן תורה, כדרשה במשנת תענית פ"ד מ"ח:

"צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתונתו וביום שמחת לבו — ביום חתונתו זה מתן תורה" — בפיוט הקודם כל זה מרומז במלים מועטות: "נקנו מחטא ומחיובים... כי פשעינו רבים". ומיד בא אצל רש"י זכר החורבן והצרות שתקפו את ישראל, כי הרי השמד והרדיפות נשמעים כבר בחוזק רב. תיאור זה מתחיל במלים: "מאז הוסגנו לאחור ולא לפנים" — אבדן המנהיגות וחורבן המקדש... "עצבי רוח מרורים כלענים" אנו ו"פקדונך בצר". בחלק אמצעי זה משתחרר רש"י מהשפעתו של הפיוט שקדם לו ונעשה חמור וקודר הרבה יותר. יש כאן צעד לקראת אופי הסליחה האשכנזית הקלאסית, המאחדת בתוכה את שברון לב היחיד על שקיעתו בחטא ואת קינת האומה על גלותה ועל הצרות והגזירות שתכפוה.

בחלק האחרון ניכרת שוב קרבת שתי הפתיחות. באה הזכרת זכות האבות: "שבועת אבות קיום לבנים" — לעומת "ענגו למען צורים החצובים שבקדום".

30 לפי ברכות כח ע"א ועוד.

31 לפי דניאל ו, יא ומשנת תמיד פ"ג מ"ו.

האבות דומים לסלעים חצובים וחטובים — זאת לפי ישעיהו נא, א—ב: "הביטו אל אברהם אביכם". אמנם בתמונת הנביא אברהם הוא הצור שממנו חוצבנו אנו, ואילו בסליחה האבות עצמם הם צורים חצובים וחטובים, סמל החווק והמוצקות — ואחרי זה בקשת השבתנו אל ה', בחינת "השיבנו — ונשובה". אך כאן יש הבדלים דקים. הפייטן הקדום מבקש: "קרבנו אליך ... רצנו כעולות" ... הוא כואב את ריחוק העם מה' בהיותו שקוע בחטא, ואילו רש"י מעלה גם כאן בסיום פיוטו את מעמקי הגלות: "שוב להעלות עמך משאונים" (מעמקי בור מים רועשים, על פי תהלים מ, ג: "ויעלנו מבור שאון").

הסיום דומה במרבית ה"פתיחות": "אנו בטוחים ברחמיך הרבים", כי כולן עשויות להעביר אל "הפתיחה" העתיקה והקבועה שבאה אחריהן בכל יום:

"כי על רחמיך הרבים אנו בטוחים
ועל צדקותיך אנו נשענים
ולסליחותיך אנו מקוים
ולישועתך אנו מצפים".

ח (עקידה)

אֶהְלֵ שִׁפְנֵי אִם רִקָּן	אִם אָפֶס רִבְעֵ הַקָּן
יֵשׁ לָנוּ אָב אָב זָקֵן:	אֶל־נָא נֹאבְדָה עַל פֶּן
וְצִדְקוֹ לְפָנֶיךָ נִזְכִּיר	פָּנִים לוֹ תִכְיֶר
וְנִמְצָה דָמוֹ עַל קִיר:	צִדְתוֹ כַח־נָא אֶת בֶּן זָקִיר
וְנִפְשׁוּ קְשׁוּרָה בְּנִפְשׁוֹ	רִץ אֶל הַנְּעַר לְהַקְדִּישׁוֹ
נִזְרֵ אֱלֹהֵיוֹ עַל רֵאשׁוֹ:	עֲטָרוֹ בְּעִצִּים וְאֵשׁוֹ
עֲנֵה וְאָמַר אָבִי	יְחִיד הַזֶּקֶל כְּצָבִי
וּתְשׁוּרָה אִין לְהַכְיָא:	הִנֵּה הָאֵשׁ וְהַעֲצִים נִבְיָא
עֲנֵה אָבִי וְאָמַר־לוֹ	מְלִים הִשְׁבִּיבוּ מְלֵה־בְהִילוֹ
וְיִדְעֵ יי אֶת אֲשֶׁר לוֹ:	אֱלֹהִים הִשָּׂה יִרְאֵה־לוֹ
וְאַחֲרֶיךָ לֹא מְהַרְהָרִים	בְּמַצּוֹתֶיךָ שְׁנִיָּהֶם נִזְהָרִים
עַל אַחַד הַהָרִים:	חָשׂוּ מְאֹד נִמְהָרִים

מִהָרֹד עֲצֵי עוֹלָה
יִשְׂרוּ בַעֲרֻבָה מְסֻלָּה:

גַּם לְהוֹרוֹ הַמְנַסָּה
לֹא תַחְמַל וְלֹא תִכְסֶה:

לְבָבִי לֹו אֶחְשֶׁף
רוּחִי וְנִשְׁמָתִי אֵלָיו יֵאָטֵף:

וְחָרְבוּ עֲלָיו פְּקֵד
וְהָאֵשׁ עַל-הַמְזַבַּח תִּנְקַד:

וְאָבִיו נִגַּשׁ אֵלָיו
וְהִנֵּה יְיָ נֹצֵב עָלָיו:

הָאֵב עַל-בְּנוֹ לֹא חָסָה
יְרֵא אֱלֹהִים אֶת-כָּל-אֲשֶׁר עָשָׂה:

תְּמוּרָה בְּנֶה תִבְחָר
וְעֲשֵׂה אֵל תֵּאָחֵר:

תִּכְוֶן הַקְּטָרְתּוֹ
וְהָיָה הוּא וְתִמְוָרְתּוֹ:

לְעֵד בְּסֶפֶר יִזְחַק
אֶת-אֲבָרְהָם וְאֶת-יִצְחָק:

בְּצִדְקָה עֲקֵדָה תִּשְׁקַד
פְּנֵי הַצֹּאן אֶל-עֲקֵד:

רָא אֵשׁ תְּלוּלָה
יַחַד בְּאַהֲבָה כְּלוּלָה

רָאָה יַחִיד כִּי הוּא הָשָׂה
אוֹתִי כְּכַבֵּשׁ תַּעֲשֶׂה

בִּי חִפְץ תִּכְסֶּף
הָאֵם תִּמְנַעֲנִי סוּף

יְדִיו וְרִגְלָיו עֲקֵד
לְשׂוּמוֹ עַל הָעֲצִים שְׁקֵד

צִדָּאָר פִּשְׁט מֵאֵלָיו
לְשַׁחֲטוֹ לְשֵׁם בְּעָלָיו

חֹזֵק אֵת אֲשֶׁר נַעֲשֶׂה
לְבוֹ אֶל-כַּפֵּים נִשָּׂא

קָרָא לְמִרְחָם מִשְׁחָר
וְהִנֵּה אֵיל אַחֵר

חֲלִיפֵי אוֹכְרֵתוֹ
וְתַעֲלֶה לָךְ תִּמְרֵתוֹ

זָכְרוֹן לְפָנֶיךָ בְּשַׁחַק
בְּרִית עוֹלָם לֹא-יִמָּחַק

קוֹרְאֶיךָ בָּאִים לְקֵד
צִאֲנֶךָ בְּרַחֲמִים תִּפְקֵד

בחרנו בסליחה הזאת משני טעמים: היא מייצגת את הסוג "עקידה", פרפרזה פיוטית של עקידת יצחק, שבזכותה אנו מבקשים להיפקד לחיים טובים. בכל מנהגי אשכנז נאמר פיוט-עקידה אחד בכל יום בערב ראש השנה ובעשרת ימי תשובה לפני הפזמון או — במנהג אשכנז-פולין — אחריו. במנהג אשכנז המערבי נאמרות כמה עקידות שנושאן הוא לא עקידת יצחק, אלא —

כפי שהזכרנו — העקידות הרבות בתקופות גזירות השמד וקידוש השם. נימוק שני לבחירתנו הוא, ש"עקידה" זאת היא הסליחה האשכנזית היחידה שנתקבלה גם למערכות סליחות ספרד ועדות המזרח, והיא נאמרת שם מתוך התלהבות והתעוררות כנה. באשכנז מקומה בסליחות לצום גדליה (ליטא, פולין) או ביום ד' של עשרת ימי תשובה (אשכנז-מערב). מחברה הוא ר' אפרים בר' יצחק מרגנסבורג (במאה ה-12), אחד מבעלי התוספות החשובים ומגדולי פייטני אשכנז. כבר צונן הכיר את ערכם הפיוטי הרב של שירי תפילותיו, ואין פלא שהם התקבלו גם על יהודי ספרד אניני-הטעם.

הפתיחה מכניסה אותנו מיד להדגשת הצורך בהעלאת זכר העקידה: גם אם חסרה הכפרה על ידי הקרבנות שבבית המקדש — רבע השקל לקרבנות העוף (קינים!), גם אם רוקן ה' את אהלו שבו שיכן את שכנתו, יש לנו אב זקן — אברהם אבינו (ולא יעקב כבמקרא, בראשית מד, כ), שזכותו תעמוד לנו ולא נאבד.

נשים לב לכך שהפייטן מעביר ביטויים מקראיים מתוך הקשרים אחרים לסיפור העקידה, כגון: "בן-יקיר" במקרא הוא אפרים (ירמיהו לא, יט) ולא יצחק; "ונפשו קשורה בנפשו" (בראשית מד, ל) נאמר על יעקב ויוסף; "נזר אלהיו על ראשו (במדבר ו, ז) נאמר על הנזיר; "ונמצה דמו על קיר" (ויקרא א, טו) נאמר בעולת העוף — אותו רובע הקן שהפיוט פותח בו. יצחק מקיים בגופו את דרישת המשנה "הוה רץ כצבי לעשות רצון אביך שבשמים" (אבות פ"ה מ"כ).

עם כל פשטותו הנוגעת ללב של הפיוט ונאמנותו למסופר במקרא ותיאורו את הנעשה בלשון מאופקת — יש גם נקודות שבהן נוקק הפייטן למדרש המפענח את הסתומות שבמקרא. נאמר בפסוק (בראשית כב, ה): "וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק" — מאין ידע שזהו המקום? על כך ניתנת תשובה בפרקי דר' אליעזר (פל"א): 'שראו עמוד של אש מן הארץ עד לשמים'. תשובה זו מופיעה בפיוטנו: "ראו אש תלולה". יתר על כן: התורה אינה מגלה לנו מה התרחש בנפשו של יצחק בשעה מכרעת זו. בפרשה שבמקרא אברהם הוא גיבור העקידה. יצחק נשאר פסיבי לגמרי, דמותו חיוורת כמעט, ואין אנו יודעים מה היו תגובותיו. האם ברור לו, מה הוא השהה אשר אלהים יראה לו? הפייטן הולך בעיקבות המדרש ההופך גם את יצחק לדמות פעילה והוא אף מורז את אביו:

"ראה יחיד כי הוא השהה / גם להורו המנוסה

(אמר לאביו שהתנסה כבר בתשעה נסיונות קודמים)

אותי ככבש תעשה / לא תחמול ולא תכסה" —

ה' רוצה בי, והגני מוכן ואתה אל תמנע ממני את סוף המעשה. שני הבתים האלה מבוססים על האמור במדרש תנחומא (וירא כג): "ויאמר הנה האש והעצים ואיה השה לעולה? באותה שעה נפל פחד ויראה גדולה על יצחק שלא ראה בידו כלום להתקרב, והרגיש בדבר במה שעתידי להיות. ביקש לומר איה השה לעולה? אמר לו: הואיל ואמרת — הקב"ה בחר בך. אמר: אם בחר בי הרי נפשי נתונה לו... אמר לו: אבא, אסרני ידי ורגלי מפני שהנפש חצופה היא וכשאראה את המאכלת שמא אזדעזע וייפסל הקרבן". ההשוואה לדברי המדרש מראה שהפייטן לקח משם את הבעת נכונותו של יצחק ("הרי נפשי נתונה לו"), אך עבר על תיאורה המוחשי של האימה הגופנית שנפלה על יצחק, אדרבא הוא מדגיש: "צוואר פשט מאליו" (יצחק i). נפנה את תשומת לב התלמידים לשיבוצם של שני קטעי מקרא ושל מושגי תורה שבע"פ מתורת הקרבנות לסיפור המעשה: "והאש על המזבח תוקד", בתורת העולה (ויקרא ו, ה). והאב ניגש "לשחטו לשם בעליו", כלשון המשנה במס' זבחים (פ"א מ"א). והנה אברהם אבינו משמש כאן ככהן וכבעל הקרבן גם יחד ומוכן להקריב את בנו מתוך כוונה לקיים את מצוותו־חובתו. והנה דוגמא גוספת למשחק החופשי ולשליטה הקלילה בפסוקי המקרא: "וירא אלהים את כל אשר עשה" — הפסוק שבו מסכמת התורה את מעשה בראשית וממשיכה "והנה טוב מאד" (בראשית א, לד) — מועתק כאן למעשה האדם המשעבד את רצונו לאביו שבשמים ובהגיעו לשלימות נעשה שותף למעשה בראשית: "כל אשר עשה (אברהם)". אברהם זוכה לתואר "מרחם משחר" (ע"פ תהלים קי, ג), כי כן נדרש במדרש רבה (פל"ט) "מרחמו של עולם שחרתיך לי, מבריאת העולם יחדתיך לי". יפה עלה גם משחק המלים הדק שבו מסיים ה' את פקודתו להקריב את האיל תחת יצחק: "תמרתו (עשנו) — תמורתו" — והיה הוא ותמורתו — פסוק הנאמר בפרשת התמורה (ויקרא כז, לג). אך שם נאמר במעשר בהמה: "לא יבקר בין טוב לרע ולא ימירנו ואם המר ימירנו והיה הוא ותמורתו יהיה קודש" — בקרבן אסור להמיר (להחליף), ועם עבר והמיר, חלה הקדושה על שתי הבהמות. כאן ניתן צו מגבוה להחליף את הקרבן, ואף על פי כן גם יצחק נשאר בקדושתו.

בניגוד ל"עקידות" אחרות מבטא הפייטן את הבקשה המסכמת, בשעת הזכירה לרחמים, בהתאפקות רבה וללא הפצרה רבה. ואף סיום הפיוט הוא משחק מלים עדין:

"פני הצאן אל עקוד" — נאמר בבראשית ל, מ במעשי יעקב עם צאן לבן (= אל התישים העקודים), אך הפייטן משתמש בפסוק כאילו נאמר בו "העקוד", ופירושו פני צאנך — עם ישראל — תפקוד ברחמים, באשר הם פונים אל יצחק ובזכותו תעניק להם סליחה.

נוכיר לבסוף שגם הפיוט "עת שערי רצון להפתח", הנאמר בהתרגשות רבה בכל קהילות הספרדים ועדות המזרח לפני תקיעת שופר, הוא בעצם עקידה המיועדת לתפילת נעילה ("שערי רצון") והועתקה רק אח"כ גם למקום אחר; אך גם היום היא נאמרת עוד כ"עקידה" במסגרת הסליחות של יום הכיפורים.

ט (סליחה)

וְעוֹב הַתְּלַהֲלֵהָּ.	יֵשׁן, אֵל תִּרְדָּם
וְאִשׁוּר דְּרָכֵי גְבוּהֶיהָ.	הִרְחַק דְּרָכֵי אָדָם
כְּרוֹץ כּוֹכְבֵי נְטוּהֶיהָ.	וְרוֹץ לְעֶבֶד צוּר קָדָם
קוֹם, קְרָא אֶל אֱלֹהֶיהָ!	דִּי לָהּ, מַה לָּהּ, גִּרְדָּם?

וְאֵת מַעֲשֵׂה אֲצַבְעוֹתָיו,	הִקָּץ לְרֵאוֹת שָׁמָיִם
תְּלַיִים בְּזוֹעוֹתָיו,	וְהִבֵּט אֶהְלִי מְרוֹמָיו
פְּתוּחֵי טַבְּעוֹתָיו,	וְכוֹכְבֵים חוֹתְמָיו –
וַיַּחַל אֵת יִשְׁרוֹעוֹתָיו,	וַיַּפְחֵד מִפְּנֵי אִמְיוֹ
וְרַם לְבַבָּהּ בְּגִבְהָהּ.	פֶּן יִמְנִיגֶיהָ

בְּעֵקְבֵי אֲנָשֵׁי שְׁמוֹת,	וְצֵא בַּחֲצוֹת הַלַּיְלוֹת
וְאִין תּוֹכֶם תִּהְיֶה וּמְרֵמוֹת,	אֲשֶׁר בְּלִשְׁוֹנֵם תְּהִלּוֹת
וְיִמּוֹתֵיהֶם – צוֹמוֹת,	לַיְלוֹתֵיהֶם – תְּפִלוֹת
וְלָהֶם בְּכִסְאוֹ מְקוֹמוֹת,	לֵאל בְּלִבָּם מְסֻלוֹת
עַד אֲדַנִּי אֱלֹהֶיהָ.	דְּרַכָּם – סֵלָם לְעֵלוֹת

וְתִתְחַרֵּט עַל פְּשָׁעִים,	דְּמַעוֹת תִּזִּיל עֵינֶיהָ
וְאֵל תִּתְחַר בְּמַרְעִים,	וְהִתְחַנֵּן לְמוֹל קוֹנֶיהָ
וְקַח הַטּוֹב כִּי נָעִים.	וְהַשְׁפֵּל מְאֹד גְּאוֹנֶיהָ
לְעַת יַעֲלוּ מוֹשִׁיעִים	כְּבֵד אֵל מֵהוֹנֶהָ
הַכוֹן לְקִרְיַת אֱלֹהֶיהָ!	וְיִשְׁאוּ קוֹל הַמּוֹנֶיהָ:

הַחֲכָמָה מֵאֵין?

דְּלִים – עֶפֶר יְסוּדָם

מִן הַבְּהֵמָה אֵין -	וּמֹתֵר הָאָדָם
רְאוּת-לֵב לֹא רְאוּת-עֵינַי,	רֵק לְרְאוּת צוּר כְּבוֹדָם,
הַטּוֹבִים מִיָּן,	וּמוֹצֵא מַעְיָנֵי סוֹדָם
תִּמְצֵא אֶת אֱלֹהֶיךָ!	כִּי כֵן, בְּשָׁר וָדָם,
אֲשֶׁר כָּל חֲפָצוֹ פָּעַל,	יְהִי, אֱהִיָּה אֲשֶׁר אֱהִיָּה,
מוֹרִיד שָׁאוֹל וְיַעַל,	הַמְמַיֵּת וּמַחְיָה
וְעוֹב מֶרֶד וּמַעַל	עֲמֵד לְמַשְׁפָּטוֹ וְחַיָּה
וּמָה לְמַטָּה וּמָה לְמַעַל?	לְאֹמֵר מָתִי וְאִיָּה
עַם אֲדֹנָי אֱלֹהֶיךָ!	וְאוֹלָם תָּמִים תִּהְיֶה

את הפיוט הזה של ר' יהודה הלוי צירפנו לדוגמאות הסליחות מפני כמה טעמים: הוא שייך לסדר הסליחות הספרדי המקובל, ולמתפלל האשכנזי יראה פיוט זה בעליל איך שמרה הסליחה הספרדית על המוטיב המקורי והעיקרי של סוג שירה זה, תחינתו של האדם ששקע בחטאיו ומאבקו על כפרה וטהרה. הגימה האחרת, שכבשה את הסליחה האשכנזית ונעשתה בה עיקר — הקינה על צרות הגלות ועל שפלות ישראל — תופסת כאן מקום משני. נרמזו גם על כך שבימינו — תקופת ראשית צמיחת גאולתנו — גודעת חשיבות מיוחדת לסליחות ספרדיות אלה. אם לא נרצה להסתפק באמירה שגרתית של הסליחות האשכנזיות או לראות בהן רק שרידים היסטוריים, עלינו לחזור אל המוטיב המקורי והיסודי — זעקת האדם אל ה' ממעמקי נפשו וחתירתו לסליחה, לכפרה ולשלימות.

בפיוט שלפנינו כבר הפנייה אל היחיד מפתיעה. מן הסליחה הקדומה וגם מן האשכנזית המאוחרת אנו רגילים לפניית שליח הציבור אל העדה המתפללת, דבר המובן יפה מתוך העובדה שהסליחות חוברו לשם אמירת יחיד לפני הציבור. לכן הפנייה מפתיעה: "ישן, אל תרדם!".

תפס המשורר תפקיד של כרוז, המעורר את בני העדה בלילות לעבודת הבורא, אך לקריאה משמעות נוספת: קום משנת האטימות הנפשית ועזוב את היתולך — השתעשותך בהבלי העולם, רוץ לעבודת הבורא — לבית הכנסת ממש — אך כל חייך חייבים להיות ריצה לעבודת הבורא, כדוגמת הכוכבים אשר הנך רואה במסלולם בשמי הלילה בדרכך לבית הכנסת ("שור דרכי גבוהיד").

אך להבטח בשמיים ובכוכבים גם כוונה נישאה יותר: התרחק מדרכי האדם השפלות ושא עיניך אל-על — התרומם וקרא אל ה'!
 נזכור, אגב, שבקריאת ההתעוררות שלו משתמש המשורר בדברי רב-החובל אל יונה הנביא (יונה א, ו): "מה לך נרדם? קום קרא אל אלהיך!"

הבית השני ממשיך לפתח את הרעיון הזה: הרם עיניך אל השמיים, אל הכוכבים, אל מעשי ה', אל ה' — על דרך: "כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך ירח וכוכבים אשר כוננתה" (תהלים ת, ד), "שאו-מרום עיניכם וראו מי ברא אלה" (ישעיה מ, כו). בפיוטנו זיקת השמיים אל ה' עוד יותר הדוקה: ה' נושא את העולם בזרועותיו — ציור הנפוץ בספרות הפיוט ("סובל הכל" בפיוט "מלך עליון" לראש השנה).

הבית השלישי והרביעי מתארים את דרך החסידים ("אנשי השמות") בעבודת ה', אשר אליה המשורר קורא את הנרדם: בלילה — תפילה, ביום — צום, כולם שואפים לקרבת ה' — "לאל בלבם מסלות... דרכם — סולם לעלות עד ה' אלהיך".

ומעל לכל: השפל מאד את גאונך "פן זמן (תהפוכות הגורל) יגביהך ורם לבבך בגבהך".

לא נשאר לאדם המשפיל את עצמו לפני ה' רק זאת: "כבד אל מהונך" הכנע את כל מה שחנן אותך ה' לקראת מטרה אחת נעלה: לקראת בוא המשיח, "ועלו מושיעים בהר ציון" (עובדיה כא). ואולי רמז המשורר לדברי הפסיקתא רבה (כה, ב): 'אל תקרי מהונך אלא בקולך'. רש"י למשלי ג, ט גורס: 'אל תקרי מהונך אלא מגרונך' — ואם כך, הרי לפנינו שוב קריאה לתפילה עריבה, חייך אינם איפוא אלא הכנה לפגישה עם ה': "הכון לקראת אלהיך" (לפי עמוס ד, יב).

הבית החמישי ממק את הדרישה ששמענו זה עכשיו: "והשפל מאד את גאונך" — מדוע? כי "דלים — עפר יסודם", "ומותר האדם מן הבהמה אין" (לפי קהלת ג, יט), אלא רק בראייה הפנימית את ה' ובמציאת המקור המסתורי של חיי אנוש: "לראות צור כבודם — ראות לב לא ראות עין" — ובכך ימצא בשר ודם את אלהיו.

אין לו לאדם אלא לקבל את דינו, ועל ידי הכנעתו לכל-יכול יזכה לחיים. ההכנעה הזאת מוגדרת בסוף השיר כעזיבת המרד השכלי, אשר בחיטוט במופלא מן האדם, בשאלות מטפיזיות "מתי ואיה ומה למטה ומה למעל?" —

ובסוף מגדיר ר' יהודה הלוי את החסיד לפי השקפתו: "תמים תהיה עם ה' אלהיך" (דברים יח, יג) — לתמימות כזאת האדם חותר בקומו לסליחות.